

СОФИЙСКИ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ”

БОГОСЛОВСКИ ФАКУЛТЕТ

НАУЧНО НАПРАВЛЕНИЕ:

2. 4. Теология и религия

(Старобългарска книжнина и химнология)

Димитър Александров Димитров

**ЧЕРЕПИШКИЯТ ТИПИК (ЦИАИ 44) ОТ XIV ВЕК В КОНТЕКСТА НА
СРЕДНОБЪЛГАРСКАТА ТРАДИЦИЯ НА ЦЪРКОВНИТЕ УСТАВИ**

**Автореферат към дисертационен труд за присъждане на образователната и
научна степен „доктор”**

Научно жури:

Проф. д-р Мария Атанасова Йовчева

Проф. дфн Георги Атанасов Попов

Проф. дфн Ангел Стефанов Стефанов

Проф. дфн Валентин Апостолов Канавров

Проф. дфн Анисава Любенова Милтенова

София, 2014

Дисертационният труд е в обем от 221 страници и се състои от увод, четири глави с приложения, заключение, списък на източниците и съкращенията, библиография.

Материалите по защитата са на разположение на сайта на Софийския университет: <http://www.uni-sofia.bg>.

Откритото заседание за защита на дисертационния труд ще се проведе на 22.XII.2014 г. в аулата на Богословския факултет на СУ „Св. Климент Охридски” в 10:00 часа.

СЪДЪРЖАНИЕ

I. ОБЩА ХАРАКТЕРИСТИКА НА ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД	5
УВОД	5
1. Състояние на изследванията върху южнославянските преводи на Йерусалимския устав	5
2. Предмет и обект на изследването	7
3. Цел и задачи на изследването	7
4. Методи на изследването	8
5. Източници на изследването	8
II. КРАТКО ИЗЛОЖЕНИЕ НА ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД	8
ПЪРВА ГЛАВА	
ЧЕРЕПИШКИЯТ ТИПИК В КНИЖОВНОТО И КУЛТУРНОТО НАСЛЕДСТВО НА ЧЕРЕПИШКИЯ МОНАСТИР	9
1. Историята на манастира и храма според податките от оцелелите средновековни и възрожденски писмени извори	9
2. Архитектура на манастира и на храма	9
3. Книжовното наследство на Черепишкия манастир	10
ВТОРА ГЛАВА	
КОДИКОЛОГИЧНИ, ПАЛЕОГРАФСКИ И ПРАВОПИСНИ ОСОБЕНОСТИ НА РЪКОПИСА. СЪДЪРЖАНИЕ НА ТИПИКА	11
1. Кодикологично описание на Черепишкия типик	11
2. Палеографски и правописни особености на Черепишкия типик. Някои езикови белези	13
3. Приписките в Черепишкия типик	14
4. Съдържание на ръкописа	14
ТРЕТА ГЛАВА	
ПРЕВОДАЧЕСКИ ОСОБЕНОСТИ НА ЧЕРЕПИШКИЯ ТИПИК	15
1. Литургическата терминология в Черепишкия типик	15
Приложение № 1	18
Сравнителни таблици на литургическите термини	
2. Съпоставителни наблюдения върху текста на кондаците в триодната част на Черепишкия типик	18
Приложение № 2	18
Кондаците в триодната част на Черепишкия типик	
ЧЕТВЪРТА ГЛАВА	
ХАРАКТЕРИСТИКИ НА ТЪРНОВСКАТА ВЕРСИЯ НА РАЗШИРЕНАТА РЕДАКЦИЯ НА ЙЕРУСАЛИМСКИЯ УСТАВ	19
1. Черепишкият типик и новоизводните химнографски сборници (въз основа на	

Марковите глави)	19
Приложение	20
2. Чинът за Умиване на нозете на Велики четвъртък според търновския превод на Йерусалимския типик в сравнение с базовата редакция	20
Приложение № 1	21
Текстът на чина за Умиване на нозете по Черепишкия типик	21
Приложение № 2	21
Таблица на структурата на чина за Умиване на нозете по различните извори	21
3. Богослужебните рубрики за празнуването на Успението на св. Йоан Златоуст според южнославянските преводи на Йерусалимския устав	23
ЗАКЛЮЧЕНИЕ	23
III. ПРИНОСНИ МОМЕНТИ НА ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД	27
IV. НАУЧНИ ПУБЛИКАЦИИ, СВЪРЗАНИ С ТЕМАТА НА ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД	28

УВОД

I. СЪСТОЯНИЕ НА НАУЧНИТЕ ИЗСЛЕДВАНИЯ. ОБЩ ПРЕГЛЕД

Като богослужерна книга, регламентираща цялостното богослужение на Източната църква, през последните две столетия Типикът буди значителен интерес сред изследователи от различни научни полета. В нейното проучване се забелязват два активни периода. Единият, свързан с работите на руските и българските литургисти от XIX – началото на XX в., а вторият е белязан от възраждането на вниманието към богослужерната проблематика изобщо през последните три десетилетия. Сравнително изяснени са пътят на формиране на двете редакции (Студийската и Йерусалимската) на Типика и отделните етапи от еволюцията им, а също и тяхното проникване в славянския свят. Очертани са и различните версии, представени от гръцки и славянски ръкописи.

По отношение на Йерусалимския типик именно тази нова вълна на изследователски интерес спомогна за въвеждане на много нови сведения за историята на книгата, откриване или типологизиране на редица първични източници и за значителни изводи за развитието на църковните регулатори, които надграждат постиженията на руските дореволюционни литургисти като И. Мансветов, Н. Красноселцев, А. Дмитриевски и др. Единодушно е мнението, че появата на Йерусалимския типик е резултат на т.нар. неосаваитски синтез, а благоприятен фактор за налагането и разпространението му се оказва нарасналата роля на атонското монашество от XIII в. нататък за целия византийско-славянски свят. Неговото формиране на Балканите във Византия се датира към XIII в. по време на династията на Палеолозите, а около век по-късно е възприет в богослужението на южните славяни.

Друга линия на актуалните изследвания, която засяга частично Типика, включва публикациите върху редица последования (Чина на коленопреклонение на Петдесетница, Чина за Богоявленския водосвет, чиито преписи се срещат както в тази богослужерна книга, така и в други (евхологии, триоди и минеи). Направените важни изводи за етапите в развитието на тези чинове на византийска и славянска почва не само осветляват историята на литургическата практика, но могат да послужат за характеристика на преписите на тези чинопоследования в отделни неизползвани в досегашните работи типичи.

Въпреки важната роля на Йерусалимския типик в литургичния живот на православната църква, от първите два века на разпространението му са оцелели сравнително малко ранни южнославянски преписи. Изследванията върху ранните представители на книгата обаче досега са съсредоточени предимно върху сръбските преводи от XIV в. През 60-те години на XX в. сръбският литургист и изкуствовед Л. Миркович им посвещава няколко свои статии. В друг аспект са насочени публикациите на А. Пентковски, който въз основа на редица гръцки и славянски преписи определя две основни редакции на този Типик – базова и пространна. Изведени са два основните белега, по които се отличава пространната от базовата редакция, са наличието на т.нар. Маркови глави в месецословната част на уставите, както и на богослужерно-дисциплинарните глави на патриарх Никифор в общата част на уставите. А. Пентковски пръв типологизира и ранните български преписи на Йерусалимския типик, като ги причислява към една от двете редакции. Той свързва ръкописите Hierosol. Slav. 13 и ЦИАИ 201 (и двата от XIV в.) с базовата редакция, която локализира към Атонските манастири и

конкретно към дейността на книжовния кръг около стареца Йоан, работил върху новоизводните версии и на други литургически книги. Според класификационните показатели на Пентковски Черепишкият типик принадлежи към по-късната, пространна редакция. Навлизането на тази редакция в българска среда руският учен отнася към литургичната реформа на св. патриарх Евтимий. Той уточнява също, че Черепишкият препис е най-ранният свидетел за превода (редакцията?), който вероятно е направен в търновските манастири заедно с ревизията на целия корпус богослужбни книги. В заключение Пентковски посочва, че проблемът за ръкописите, в които е отразена именно пространната редакция, остава непроучен. Като продължение на работата на А. Пентковски, Николай Стоименов (йеродякон Донат) изследва текста на първия български превод, направен от стареца Йоан в началото на XIV в. (базовата редакция) по двата известни преписа Hierosol. Slav. 13 и ЦИАИ 201 и защитава дисертация на тема „Первый болгарский перевод Иерусалимского устава в 14-м веке” в Московската духовна академия през 2006 г.

Вторият български превод (пространната редакция), чийто представител е Черепишкият типик, не е изследван детайлно и цялостно. Самият ръкопис е само представен накратко в описите на Е. Спространов и Ив. Гошев, без да се дават подробности за кодикологическите и палеографските особености, за езика на паметника и състава му. В изследванията, посветени на Черепишкия манастир, кодексът само се споменава, като вниманието пада върху няколко приписки, които хвърлят светлина върху историята на манастира. Именно тези текстове са ексцерпирани и публикувани неколкократно.

Черепишкият типик е използван и при проучване на някои езикови въпроси от частен характер. Той е разгледан като ценен извор за историческата граматика на българския език. В своя публикация Г. Попов привлича материал за формите за степенуване на прилагателните, които според него отразяват прехода на езика ни към аналитизъм.

Данните от Черепишкия типик са привлечени и за осветляване на друг конкретен лингвистичен проблем. В последните години са направени много интересни наблюдения по отношение на литургическата терминология в славянските преводи на Йерусалимския типик. Руската изследователка Т. Пентковская сравнява литургическите термини в южнославянски преписи на Йерусалимския типик, представители на базовата редакция – Типика на стареца Йоан, Никодимовия типик и ги отнася към предаването на литургическата терминология в Черепишкия типик. Като допълнителен извор за съпоставително проучване и открояване на тенденциите в развитието на този важен лексикален кръг тя привлича и арабския превод на Йерусалимския типик, за да открие типологическите сходства или разлики в адаптацията на този важен семантичен кръг. Материалът показва, че докато в базовата редакция са застъпени много повече гърцизми, то в пространната се предпочита домашна лексика. В друго свое изследване Т. Пентковска обръща внимание на сравнителната приемственост при някои термини между първия български превод на стареца Йоан (по ЦИАИ 201) и търновския превод на Типика. В следваща своя публикация въз основа на същия кръг лексеми тя директно характеризира версията в Черепишкия препис като „Евтимиев превод” на Типика. В продължение на проучванията върху

терминологията Пентковска съпоставя названията от руски препис от сбирката на Фекула (Fekula-VI, от края на XIV – началото на XIV в.) с тези в двата основни български източника Типика на Стареца Йоан и Черепишкия типик. Хипотезата за Черепишкия препис като представител именно на „редакцията на Патриарх Евтимий” е развита и в друго изследване на Т. Пентковска, посветено общо на източнославянските редакции на Йерусалимския типик. Отново въз основа на литургическата лексика тя открива близост между Черепишкия типик и няколко древноруски преписа на Йерусалимския типик. Подобно сходство става аргумент за руската изследователка да заключи, че в основата на ранните източнославянски кодекси от пространната редакция стои „Евтимиевият” превод, проникнал в потока на Второто южнославянско влияние.

Лексикографски материал от Черепишкия типик е използван частично и от Л. Тасева при съпоставяне на атонския превод на триодните синаксари на Никифор Калист Ксантопул, направена от Закхей Философ, и неговата основна редакция, направена от Евтимиевия кръг книжовници. Разгледаният лексикален материал води до заключението, че Търновската редакция на Йерусалимския типик не оказва пряко влияние в лексикално отношение върху търновската редакция на триодните синаксари.

Направеният библиографски обзор показва, че Черепишкият типик остава сравнително маргинален за учените филолози и особено, за литургистите, като е използван само частично в науката и все още не е получил необходимия изследователски интерес. Този факт изпъква още по-ясно при съпоставка с проучеността на най-ранните сръбски преводи на Йерусалимския типик (Никодимовия, Романовия), които десетилетия лежат в основата на устойчива изследователска линия и заемат важно място (особено за сръбската наука) като обект на разностранен научен интерес. Черепишкият типик е слабо използван като източник за правописа и оформянето на българските кодекси през столетието, не е разгледан в контекста на ръкописната продукция от това време. Неизяснен остава и въпросът за неговия произход – в какво книжовно средище е създаден и към кое десетилетие на XIV в. може да се отнесе появата му. Съвсем общо са разкрити особеностите на неговия състав и съдържание. Необходимо също е по-цялостното и задълбочено изследване на Черепишкия ръкопис като представител на по-късната версия – не само спрямо предходната традиция (студийската), а и сред следходни преписи на Йерусалимския типик, по отношение на някои възлови последования в състава на типичите изобщо.

II. ЦЕЛИ, ЗАДАЧИ, МЕТОДИ НА ИЗСЛЕДВАНЕТО

Настоящото изследване е мотивирано именно от явното несъответствие между важното значение на Черепишкия типик като един от най-ранните български свидетели на тази важна книга в системата на източноправославния богослужебен корпус, от една страна, и от страничното място, което той заема в научните интереси, от друга страна. Посочените нерешени или частично изяснени засега проблеми предпоставят избора на обекта за изследване, целта и задачите на работата.

Цел на работата да бъде изследван Черепишкият типик комплексно от литургическа и филологическа гледна точка на няколко равнища: кодикология, палеография и правопис, език, структура и особености на отделни химнографски и евхологични композиции, за да се намери неговото място, от една страна, сред българската книжнина от XIV в., а от друга, в по-късното развитие и адаптиране на църковните устави в славянска среда и оттам, да се оцени значението му в историята на богослужебната традиция на православната църква в България.

Конкретните задачи на изследването могат да се групират в няколко проблематични кръга.

Да се извърши пълно кодикологическо и палеографско описание на Черепишкия типик, като данните се съпоставят с показанията на други български ръкописи от същото столетие.

Да се изследват някои езикови особености, свързани с превода, като се отчете специфичният характер на текста на Типика.

Чрез привличане на по-широк кръг ръкописни типичи от Йерусалимската редакция, а също и на печатни издания на книгата, да се открият особеностите в макроструктурата и в композицията на отделни химнографски и евхологични последования.

Да бъдат направени предположения за произхода на кодекса (локализация и датирание) въз основа на сведенията от кодикологическото, правописното описание, особеностите на състава му, а също и в светлината на фактите от историята на Черепишкия манастир.

Методи на изследването

От спецификата на проучвания кодекс (и най-вече, от характера на първичния материал), от една страна, и поставените задачи, от друга страна, произтичат и използваните методи и подходи. Основни методи при разглеждането на първичния материал са описанието, анализът и синтезът. Водещи при осмислянето на данните са литургическият и филологическият подход, като в някои случаи се прилага и културно-историческият подход. Прилага се също диахронният метод, като фактите от основния източник се разглеждат сравнително с по-късните преписи и се ситуират в цялостното развитие на йерусалимските типичи и на други богослужебни състави.

Източници

Макар и в центъра на вниманието да е поставен Черепишкият типик, за разработването на поставените задачи се използва широк кръг първични източници (общо 34 ръкописа от XII до XVI век и печатни издания). Голямата част от тях които представят същата богослужебна книга, спадат към същата или различна версия и са възникнали в славянска среда (български, сръбски, руски: ЦИАИ 201, Никодимовият типик, Рилският типик, сръбският *Sinait. Slav.* 30, църковнославянското издание, излязло в Москва през 1867 г.). За представителност на изворовата база и надеждност на изводите изследването отчита и данните от други богослужебни книги, обвързани по различен начин с Типика. Основно тук спадат химнографски сборници (триоди, октоиси, минеи) и евхологични преписи, в които отделни последования или съдържат общи текстове

с Типика, или са изградени според неговите конкретни правила и представят както новия, така и стария извод на съответната книга.

ПЪРВА ГЛАВА

ЧЕРЕПИШКИЯТ ТИПИК В КНИЖОВНОТО И КУЛТУРНО НАСЛЕДСТВО НА ЧЕРЕПИШКИЯ МОНАСТИР

Пораради оскъдността на съществуващите данни за съдбата на ЧТ в първа глава на дисертационния труд се наложи да бъде разгледано ръкописното наследство на манастира и да се обобщят сведенията за неговата книжовна дейност, за да се потърси мястото на кодекса в средновековната ръкописна продукция на това средище. Проучването беше необходимо като опит да намерим литургични кодекси, които по датировка и състав да кореспондират с основния обект на изследването – ЧТ. Това бе направено с цел да се установи дали ЧТ е бил пренесен с пълен корпус от богослужбни книги, съответстващи на пространната редакция на ЙТ, или присъствието му в манастира е изолирано. Проучването на старопечатните богослужбни книги беше нужно, за да се установи кога ръкописите им отстъпват мястото си в манастирското богослужение. За основа на изследването на историята на манастира послужиха средновековните и възрожденските писмени извори, които дават преки или странични сведения за книжовния и духовния живот на обителта. Затова бяха събрани, представени и коментирани всички известни извори - бележки и приписки от различни ръкописи, които хвърлят светлина върху функционирането на манастира. Като допълнителни извори бяха приведени материалните (археологическите, изкуствоведските) факти.

Не съществуват данни къде е преписан ЧТ и в какво църковно средище се е използвал и съхранявал до попадането му в Черепишкия манастир. Някои приписките в кодекса говорят, че той е бил ползван в манастира, но не е ясно за какъв период. Вероятно попада там след основаването (обновяването?) на манастира в началото на XVII в. Заради оскъдността на наличните/съществуващите данни за съдбата на ЧТ е необходимо да се разгледа ръкописното наследство на манастира и да се обобщят сведенията за неговата книжовна дейност, за да се потърси мястото на кодекса в средновековната ръкописна продукция на това средище. За основа на проучването служат средновековните и възрожденските писмени извори, които дават преки или странични сведения за книжовния и духовния живот на обителта. Затова тук ще бъдат събрани, публикувани и коментирани известните бележки и приписки от различни ръкописи, които хвърлят светлина върху функционирането на манастира.

Най-ранните изследвания, посветени на Черепишкия манастир, датират от началото на ХХ в. Тогава се заражда научният интерес към манастира във връзка с започналото описване на ръкописните сбирки в българските книгохранилища. Първите учени, които обръщат внимание на някои ръкописи от Черепишкия манастир, са Е. Спространов и Б. Цонев. Първото изследване, посветено частично на манастира, е направено от П. Мутафчиев. Първите свидетелства за съществуването на манастира датират от XVII и XVIII в. Ако се съди обаче по текста на житието на преп. Пимен Зографски от монах Памфилий, обителта е била обновена в началото на XVII в., т.е. може да се предположи, че е съществувала и преди това.

Сред достигналите до нас ръкописи и фрагменти от ръкописи от Черепишкия манастир са: 1) **Апостол**, среднобългарски, фрагмент, чиито листове облепят кориците на Катасника; 2) **Молитвослов** от 1600 г. (ЦИАИ 54); 3) **Катасник** НБКМ № 292 (194); 4) **Черепишко четириевангелие**. Липсва в Сводния каталог, но се цитира там в описанието на № 423; 5) На лист от Четириевангелие (Враца, Митрополията, № 3); 6) **Панигирик, 1622-1623 г.** (Враца № 18/ Враца № 17? Според Сводния каталог Враца, Митрополията, № 4).

Други, по-късни ръкописи: 1) **Апостол от 1630 г.** (Каталог, № 7; Зограф I.a.7; Илински 45; Опис 59); 2) **Зографски поменик**; 3) **Даниилов пролог** от 1620 г. (НБКМ 1042); 4) **Сборник от края на XVII в.** ЦИАИ 134 (60); 5) **Сборник Слова и поучения “Маргарит” от 1762 г.** (НБКМ 1061); 6) **Сборник слова от XVIII в.** (НБКМ 1056); 7) **Молитвослов от XIX в.** (НБКМ 1010); 8) **Богослужебен сборник (Служебник и Ирмологий)** (НБКМ 958), от втората половина на XVIII в.; 9) **Черепишки поменик (Катастик)** от началото на XIX в. (НБКМ 1022).

От Черепишкия манастир произхождат и различни **фрагменти** от неизвестни ръкописи, които се съхраняват в папка НБКМ 1352. **Фрагмент № 16** е празен лист от неизвестен ръкопис, с размери 17x11 см. Хартията е нова, тънка, без бразди и водни знаци. Върху нея са изписани няколко приписки от XIX в., свързани с манастира; Цитираният от проф. Мутафчиев лист с приписка от корицата на печатния Йерусалимски устав от 1774 от Черепишкия манастир в момента се намира в папка с фрагменти НБКМ 1352, **фрагмент № 17**; **Фрагмент № 18** също произхожда от Черепишкия манастир.

Печатни книги, съхранявани или битували в манастира: 1) Печатен Йерусалимски типик, руско издание, 1774; 2) Катастик (Поменик); 3) *ĭàñðàè·à è†èè ĩñëääáâáí·â*, излязла в Белград 1846 г.; 4) Осмогласник, старопечатен; 5) Вечен Календар (Дневник на йером. Дамаскин Хилендарец), Враца № 26; 6) старопечатен буквар (алфавитар) от сбирката на НБКМ (516 (81));

От извършеното проучване за историята, архитектурата и културното наследство на Черепишкия манастир могат да се направят следните изводи. Сигурните данни за съществуването на манастира са от началото на XVII век и се свързват с дейността на преп. Пимен Зографски. Вероятно тогава е бил пренесен

неизвестно от къде ЧТ в обителта. Данните за архитектурата на храма, и по-специално добре оформеният притвор, говорят за употребата на ЙТ в богослужението. Възможно е през XVII век в манастира да е имало и скрипторий, тъй като разполагаме с откъслечни данни за преписването на ръкописи там. Материалното културно наследство на обителта не можем да свържем по никакъв начин с ЧТ, тъй като артефактите са предимно късни. При опита за възстановка на средновековната ръкописна библиотека се установи, че не са известни литургически кодекси, които по време и състав да кореспондират с ЧТ. Прави впечатление, че повечето запазените ръкописи на Черепишкия манастир са небогослужебни и сравнително късни. С предпазливост може да се изкаже предположението, че ЧТ е пренесен в обителта изолирано, без корпус богослужебни книги, свързани с него. Наличието на данни за връзки между Черепишката обител и Етрополския манастир и дейността на Даниил Етрополски води до предположението, че в богослужението на Черепишкия манастир са били използвани етрополски кодекси. ЧТ е бил в литургична употреба до края на 18-ти или началото на XIX век, когато е заменен с руско печатно издание на Йерусалимския типик.

ВТОРА ГЛАВА

КОДИКОЛОГИЧНИ, ПАЛЕОГРАФСКИ И ПРАВОПИСНИ ОСОБЕНОСТИ НА РЪКОПИСА. СЪДЪРЖАНИЕ НА ТИПИКА

I. КОДИКОЛОГИЧНО ОПИСАНИЕ НА ЧЕРЕПИШКИЯ ТИПИК

Ръкописът постъпва в Синодалната сбирка от Черепишкия манастир. В Описа на Е. Спространов има пореден номер 44 и (36) – останал от по-старо описание. В Описа на Ив. Гошев ръкописът има също пореден № 44. В Сводния каталог на българските ръкописи, запазени в България, Черепишкият типик е под № 123. Отношение към датировката на паметника има водният знак – шестолъчна звезда, оградена в кръг (№ 6076 по Брике), който се среща при повечето двойни листа на тетрадата – в центъра на листа. Първ го отбелязва Ив. Гошев. Според албума на Брике този филигран е датиран към 1390-1398 г.

Кодексът съдържа 298+II л. хартия, 38 номерирани тетради. Номерацията на колите е системна и последователна, като много рядко липсва номер на тетрадата, поради подрязване на листата. Пагинацията е нанесена доста по-късно, може би след първото описание на ръкописа, тъй като в своя опис Е. Спространов посочва листове, а не страници. На места в ръкописа има следи от фолиация, която е по-късна – от лист *èz* до *èzâ* и от *èzâ* до *èz*», като следващият лист вместо с *iz* е обозначен с *èzè*. Нататък номерацията изчезва. Мастилото, с което са нанесени тези номера на листовите, по цвят прилича на мастилото, използвано за приписките на с. 11. Почеркът, с който е нанесена тази частична номерация на листата, е сходен с този от първата приписка на Павел Граматик.

Хартията е дебела и плътна, на много места с петна от влага. Ясно личи и рамката на листа, направена при разчертаването на листовите тетради чрез отпечатване. Размерът на листовите тетради е 16x21 см, размерът на текстовото пространство – 17x11 см., а при повредените страници в началото 16,5x20,5 (20,2) см. При измерването се отчита големината на листовите тетради от средата на ръкописа, тъй като в началото и края има повреди. Размерът на полетата не навсякъде е еднакъв. Измерването им от средата на ръкописа дава следните данни: *лицева страна на листа*: ляво поле – 22 мм, дясно поле – 32-33 мм, долно поле – 29-30 мм, горно поле 16 мм; *обратна страна на листа*: ляво поле – 32-33 мм, като червенословът излиза извън текста и навлиза в това поле (среща се предимно върху обратната страна на листа); без него полето възлиза на 26 мм; дясно поле – около 20 мм. При изрязването и преподвързването най-много е пострадало горното поле, затова неговите размери варират значително. В някои случаи изрязването е извършено накриво. Полетата са направени чрез разчертаване на цял двоен лист. В рамката се забелязват 5 големи реда. Между всеки от тях има от 4 до 6 реда текст. Редовете невинаги са на равно разстояние един от друг, като понякога вървят накриво под лек наклон. Страниците съдържат последователно по 21 реда.

Отделни листове и цели коли на кодекса показват подлепвания, направени вероятно при неговото преподвързване, за което свидетелства и приписката на с. 546. Следните тетради са подлепени с хартия, подобна на тази от форзаца – I, II, III, IV, V, VI, VII, VIII, IX, X, XI. До XIII кола личат само две номерации в началото на *âz* и *âz* тетради. Причината за това е подрязването на ръкописа при преподвързване и повредата на хартията при долното поле на първите 200 листа. От XIII тетрада нататък номерацията на колите е редовна в началото и в края на всяка от тях. От XIV тетрада нататък подлепванията са значително по-малко и листовите тетради са в много добро състояние. Само някои листове са отделени от книжното тяло.

Изгубените листове са сравнително малко. При кодикологическото описание бяха забелязани следните липси, констатирани въз основа на пропуски в съдържанието и непълнота на тетрадите. В началото на ръкописа липсват 2 листа от I тетрада – заглавната страница и един лист от съдържанието. Не е запазен и последният лист от VII-а тетрада, който би трябвало да стои между л. 103/4 и л. 105/6. В XVII-а тетрада също липсва последният лист, който би трябвало да се намира между л. 261/2 и л. 263/4. Той обаче не е загубен, а е поставен в края на ръкописа и погрешно е пагиниран 595/6. При дигиталното заснемане на ръкописи през 2001 г. лист 595/6 беше преместен на мястото си и сега е под № 262а/б. Не е запазен и първият лист на XIX-а тетрада между л. 277/278 и л. 279/280. Това е краят на месец януари и началото на февруари от месецословната част. Листът е съдържал указанията за случаите, когато празникът на Св. Трима Светители и Предпразнеството на Сретение съвпаднат с някоя от подготвителните седмици на Триода. Последният изписан лист, който съдържа текст от Типика, е запазен наполовина. Липсващата част е подлепена с друг вид бяла, неизписана изцяло

хартия. Именно върху тази подлепена част се намира приписката за смъртта на черепишкия игумен Севастиян в 1789 г. (с. 594). Не е възможно да се установи колко листа липсват в края на кодекса, тъй като обикновено в края на типичите се поместват различни отдели – за прокимените, алилуиарите, възкресните тропари и др. Възможно е обаче, това да е и краят на ръкописа и той да не е съдържал допълнителните статии, тъй като на дъното на с. 594 с доста разлято писмо, с бързописни елементи е изписано от ръката на кописиста: $\text{Àúñââèëö№ ïðýáèäãîî№ áz№ ñèäââ áú áâñèíá÷í¥→ áýè¥! ÀìÓÚ}$

Подвързията на ЧТ не е оригинална, за което говори приписка от с. 546: $\text{Ïäffíâ·à éúíèãà § áèò·à 7246}$ г. Тетрадите са шити.

II. ПАЛЕОГРАФСКИ И ПРАВОПИСНИ ОСОБЕНОСТИ НА ЧЕРЕПИШКИЯ ТИПИК. НЯКОИ ЕЗИКОВИ БЕЛЕЗИ

1. Текстът е изписан в една колона. Кодексът най-вероятно е дело на един преписвач, макар и в края почеркът да се променя и става по-разкривен, небрежен и с повече бързописни елементи. Писмото на ЧТ е едър правилен полуустав, но на някои места в края на реда и страницата се забелязват бързописни елементи. Размерът на буквите е около 3 мм. Размерът на киноварните букви често е по-голям от 3 мм – 4-5 мм. Киноварното **а** и **а** в края на реда сравнително често са с издължени хасти. Хастите на някои букви – **à, ç, ð, №, у, õ, ù, ¼** излизат извън рамките на реда. При преминаване в бързопис в края на реда или страницата най-често се срещат бързописни – **а, б, в, т, э**. Отделите на ЧТ обикновено завършват с разтегнато и разлято писмо с много бързописни елементи (срв. края на месецословния дял на с. 448). Към края на ръкописа зачестяват гърцизирани облици на някои букви, например **л** (с. 543, 544 в глагола **лобъзати**, с. 545, 568, 583); **м** (особено в малките инициали) на с. 545, 547, 548, 574, 579, 583; **д** на с. 548, 574, 579; **б** няколко пъти – например на с. 553, 567, 568.

В ръкописа се употребяват голям брой титли и надредни знаци – остро и извито ударение, гравис, двоен гравис – сравнително рядко и над едносрични думи, показателни местоимения, числителни имена, **ý**; редовно се използват спиритуси. При пропускане на ерова гласна се поставя паерчик. Надредните букви се срещат с висока честота, особено при установени термини или когато буквата е в окончание. Системно се използват следните буквени титли: **T D C O N Z**. Копистът много често прибегва лигатури, особено при литургически термини с висока честота в заглавките и указанията: íà yUð – лигатура между **à** и **у**, íà ëyUðã – лигатура между **ë** и **у**, **т** и **р**, **т** и **в**, **с** и **т**, **а** и **з** и др. Широкото прилагане на различни видове съкращения, лигатурни комбинации и други похвати за бързопис се обяснява с характера на текста, тъй като голяма част от него съставят заглавия и литургически указания (с установени термини и известни, повтарящи се начала на богослужебни текстове), които се отличават с масово използване на подобни средства.

За обозначаване на цифрата 90 се употребява копа **^** вместо **÷z**. Африкатът **s** се използва на етимологичната си позиция (например **nosý**, с. 10; **арх-стратиси**,

с. 115; пролосý с. 135; книсý с. 185; двисан·а, с. 202; свýзДа свýзДамь, с. 410), съсижДи (с. 578) и с цифрова стойност 6. Буквите $\frac{3}{4}$ у џ » се появяват в чуждици каК , но се регистрират и изключения, вж. каU (с. 382). Среща се епентетично л, например ðàçñĕààĕĕáííàãî, îðýĭĭĕîâĕĕáíĕĕ.

Разпределението на двата знака за носови гласни е следното. В начало на дума и в поствокална позиция в различните части на ЧТ се наблюдават нееднакви тенденции. В първата (общата) част на Типика преобладава --. Примерите с голяма носовка на етимологична и неетимологична позиция зачестяват от с. 105, когато започва месецословът, до с. 279 (края на месец януари). След с. 280, когато започва месец февруари, тенденциите в употребата на двете носовки след гласна и в началото на думата се променят и отново преобладава малката носовка.

И така, според най-важните си особености (богата графика с две букви за о, у, и, използване на гръцки букви и s, разнообразие от надредни знакове за ударения и двата спиритуса, различни редни знакове и др.) ЧТ носи най-общо белезите на търновския правопис. В полза на този извод говорят и тенденциите при употребата на еровете, изоставянето на буквите за йотувано я, « и ^a, а също и предаването на две последователни носови гласни с групата -©-. Наблюдават се и някои морфологични иновации, които характеризират текстовете с покъсен търновски произход (от XIV в. насетне).

Едновременно с това в дистрибуцията на знаковете за носовките в определени позиции (след гласна и в началото на думата), показателни за правописната характеристика на среднобългарските кодекси, ЧТ показва несистемност и наличие на пластове с различна графика. Подобен разнобой може се обясни с различни причини, които са свързани с влиянието на предходната традиция на текста или с усвоени преписвачески навици. Голяма част от Типика заемат силно разпространени и повтарящи се библейски и богослужебни текстове, литургически термини с висока честота и др. Погледнати от такъв аспект, редица случаи в ЧТ се обясняват с трайно, усвоено изписване (или изговор?) на определени много популярни текстове или термини.

III. ПРИПИСКИТЕ В ЧЕРЕПИШКИЯ ТИПИК

В ЧТ има значителен брой приписки – някои от тях със везано писмо и трудни за разчитане. Те са от различно време, като повечето от бележките са оставени от читателите на ръкописа. Само една от приписките в общата част на устава е дело на кописта (на с. 88) и се отнася до съдържанието на общата част, където той пояснява, че в извода са липсвали две глави: ĕz». ãĕàВ. ĕ†. iz. íà í\$áðhòîa áú ĕ\$çáîáú. Тези бележки предоставят ценни сведения за по-късната употреба на ръкописа, а също и за историята на Черепишкия манастир.

IV. СЪДЪРЖАНИЕ НА РЪКОПИСА

При представянето на съдържанието на ЧТ се следва моделът, наложен при каталогизацията на славянски и гръцки литургически ръкописи, като обаче се отчитат особеностите на типа книга и целите на предложеното описание. Затова за някои от компонентите е включена по-подробна информация, особено при

онези, които показват отклонения от печатните версии на типичите. Спазват се следните принципи. За максималната коректност се цитира оригиналното заглавие на всяка описана единица. На първо място се представят главите от общата, месецословната и триодната част на ЧТ. Това е необходимо да се спазва винаги при описанието на богослужебните устави, тъй като единствено чрез подробно описание може да се уточни каква редакция на устава е отразена в конкретния препис. Там, където от заглавието става ясно какво е съдържанието на съответната глава, не се дават допълнителни пояснения, а се отбелязват само страниците в ръкописа. При глави с наслов, който не дава пълна и точна представа за съдържанието им, се привеждат допълнителни пояснения. В случаите, когато заглавието на дадена глава липсва, се цитира началото на главата и съдържанието ѝ се предава накратко описателно, за да бъде тя идентифицирана. Представеното описание не се спира подробно на дните по месецослова, при които няма уставни особености.

По отношение на базовата редакция на Йерусалимския типик (представена от ЦИАИ 201, Hierosol. 13, Ник и Sin. 30) ЧТ, като представител на пространната редакция, показва значителни различия, както в общия, така и в месецословния дял. В общата му част са добавени много обособени глави с литургичен и богослужебен характер, които вървят под обща номерация. Една част от тях са Маркови, а други принадлежат към дисциплинарните глави на Никифор. В месецословната част под съответните дати са вместени Маркови глави. Представената в ЧТ структура изиграва важна роля за по-нататъшното развитие на Йерусалимския типик на славянска почва. Тази структура е относително запазена по-късно и в славянските печатни издания на Йерусалимския типик.

ТРЕТА ГЛАВА

ПРЕВОДАЧЕСКИ ОСОБЕНОСТИ НА ЧЕРЕПИШКИЯ ТИПИК

I. ЛИТУРГИЧЕСКАТА ТЕРМИНОЛОГИЯ В ЧЕРЕПИШКИЯ ТИПИК

Комплексното изследване на ЧТ налага паметникът да се проучи и на езиково равнище с оглед на особеностите на превода му. Спрямо книга като Типика обаче трудно може да бъде приложен пълноценно традиционният филологически подход за изясняването на преводаческите принципи, формиран въз основа на смислово обособени текстове или макротекстови състави. Тъй като разглежданата книга съдържа силно фрагментиран и слабо свързан текст, тя дава твърде оскъден материал, за да бъде изяснено отношението на славянския текст спрямо гръцкия на няколко равнища (лексикално, морфологично и синтактично). Затова работата се съсредоточава върху определени лексикални маркери, които са силно показателни за характеристиките на текста.

За основа е избрана специализирана лексика, с която изобилстват богослужебните указания в Типика. Тя включва литургически понятия от няколко смислови кръга: названия на различни степени от църковната йерархия и

Относителна унификация на литургическата терминология сред южните славяни настъпва едва с масовото проникване на руски печатни издания на литургичните книги и на Йерусалимския типик, където много от термините са претърпели редакторска намеса и са употребени последователно.

В **Приложение № 1** са представени сравнителни таблици на литургическите термини.

II. СЪПОСТАВИТЕЛНИ НАБЛЮДЕНИЯ ВЪРХУ ТЕКСТА НА КОНДАЦИТЕ В ТРИОДНАТА ЧАСТ НА ЧЕРЕПИШКИЯ ТИПИК

В староизводните и новоизводните постни триоди за неделните и празничните служби е включена и химнографската форма кондак. При това кондаците заедно стропарите, са сред малкото цялостно изписани текстове в Типика. В трета глава от дисертационния труд бяха разгледани кондаците от триодната част на ЧТ, като беше проследена връзката между текстовете им в този ръкопис и в новоизводния Постен триод Sin 23, който отразява новия светогорски извод, дело на стареца Йосиф. За сравнение бяха привлечени и текстовете от ръкопис ЦИАИ 201, който според изследователите отразява базовата редакция, преведена от светогорския книжовник стареца Йоан. Различията бяха илюстрират с текстове на кондаци от староизводни триоди – БитТр, (БАН № 38, XII в.), ОрбТр (Ф.п.I.102 + Вяз. F. 124/4, Вяз. F. 124/10 от РНБ, XIII в.), Постен триод Ф.п.I.68 от ГПБ (XIII в.), Постен триод Ф.п.I.92, РНБ (XIII в.), ЗагТр (HAZU IV.d.107, първ. пол. на XIII в.). Използвани бяха също представените текстове в критическото издание на славянския Триод, в което като основен източник е залегнал Триодът на Моисей Киянин (РГАДА, Син. Тип. 137, XII–XIII в.), представител на източнославянската традиция. Взети бяха под внимание и резултатите от сравненията на инципитите на стихирите в посочените ръкописи от неделя на Митаря и Фарисея до Сряда средопостна.

Текстологическите данни за някои от разгледаните кондаци, особено общото четене между ЧТ и миней Sin 25 в кондака за св. Теодор Тирон, подкрепят мнението, че новоизводните богослужебни състави, възникнали през XIV в., не съдържат изцяло наново преведени текстове, а показват някаква степен на приемственост със староизводни източници. Досега обаче този извод засягаше само литургически състави, които имат преди това столетие дълга история на славянска почва. Интерес в случая буди неговата приложимост дори спрямо новопоявила се за славянската практика книга като Йерусалимския устав. Макар и необременен от вековна предходна традиция, този типик все пак съдържа редица широко разпространявани компоненти, навлезли в книжнината от най-ранния старобългарски период (като например кондаците, тропарите и стихирите). Именно посоченият тип текстове имат по-консервативен характер, тъй като редица техни особености не благоприятстват навлизането на иновации. Многократното им приложение налага те да бъдат наизустявани и това явно оказва влияние върху тяхната текстова история.

В **Приложение № 2** е представен текстът на кондаците.

ЧЕТВЪРТА ГЛАВА

ХАРАКТЕРИСТИКИ НА ТЪРНОВСКАТА ВЕРСИЯ НА РАЗШИРЕНАТА РЕДАКЦИЯ НА ЙЕРУСАЛИМСКИЯ УСТАВ

I. ЧЕРЕПИШКИЯТ ТИПИК И НОВОИЗВОДНИТЕ ХИМНОГРАФСКИ СБОРНИЦИ (ВЪЗ ОСНОВА НА МАРКОВИТЕ ГЛАВИ)

В четвърта глава от дисертационния труд бяха разгледани характеристиките на ЧТ на композиционно равнище, като чрез синхронния и диахронния анализ се опитах да открия особеностите в сравнителен план с други преписи на някои чинопоследования, които представят същия извод версия/редакция или се отнасят към староизводни протографи. Подбрал съм тези последования и глави като показателни за изследването, тъй като не са достатъчно проучени, представляват изключително важни компоненти от типика, характеризират се с големи промени в диахронен план и варират дори в представителите на новия извод. Пръв прот. Ив. Гошев, при описанието на ЧТ обръща внимание на т. нар. “Маркови глави” в устава. Без да се занимава специално с въпроса, той отбелязва, че в общите богослужбни глави в първата му част се съдържат и Маркови глави, обозначени с киновар в полето с МРК, а по-нататък в месецословната част на ръкописа – с ІЮ. Именно наличието на тези компоненти в общите богослужбни глави според А. Пентковски е важен белег за тази пространна Константинополска редакция на Йерусалимския устав. Ив. Гошев обръща внимание на включването на такива глави и в синаксарната част на ЧТ: “тук важно място заемат т. нар. “Маркови Глави”, вмъкнати между разните последования, особено ония МР, които засягат разни случаи при отпразнуване на Благовещението Богородично; само тия последните глави в нашия ръкопис заемат в отдела на месец март стр. 319-374”.

Марковите глави представляват богослужбни указания за случаите, когато голям празник по месецослова съвпадне с неделен ден, с предпразненство или попразненство на Господски и Богородични празници, с други празници по Постния и Цветния триод. Тези указания са необходими поради струпването на голямо количество различни типове текстове: химнографски материал, библейски четива (паримийни, апостолски и евангелски), а също и агиографски творби и празнични слова. В славянските ръкописни типичи позициите, които заемат Марковите глави, са различни. В САУ са поместени кратки бележки за Благовещение в месецословната част, без да са означени специално като Маркови глави. В Ник и в Типика на стареца Йоан (ЦИАИ 201,) тези глави са основно за Благовещение и са разположени в хода на месецословната част, без да са обозначени специално със знака МР и обособени от останалия текст. Обхващат следните случаи: ако Благовещение се случи на Лазарова събота, на Цветоносна неделя, в дните на Страстната седмица или на Пасха. В пространната редакция на Йерусалимския устав Марковите глави оформят специален самостоятелен дял, който се въвежда с наслов: $\lambda\delta\epsilon\alpha \text{ } \neg\delta\text{ii}\text{iaa } \epsilon\zeta\alpha\upsilon\text{ñ}\delta\text{oi} \text{ } \upsilon\epsilon\grave{\alpha}\zeta\alpha\text{i}\epsilon\text{ } \neg \text{ } \neg\text{i}\grave{\alpha}\epsilon\epsilon\delta\upsilon \text{ } \epsilon \text{ } w$

īdāzīēōyā. ṽāDā áŷāà'pòù âü íâD (л. 168а, ръкопис БАН 67, сръбска редакция) или пък: ĩàðēà ·âðīīīāà âúīēñàOâ òðyāīēpáâçīī w íââýāīūa yñòâây (ръкопис F-VI от сбирката Фекула, първата четвърт на XV в.). Позицията на този дял в ръкописите не е еднаква в различните редакции на Типика и може да служи като делитбен показател, според който източниците се обособяват в четири типа. В едната главите могат да бъдат поместени в самото начало. Тази редакция е представена в Загребския типик (R 4068, пергаментен ръкопис от XIV в.). В него Марковите глави обхващат първите 69 листа. Във втория тип преписи на Йерусалимския устав те са изместени в края на книгата, след триодната част. Представител на тази група е БАН 67, а също и типикът Хлуд. 122 от ГИМ (сръбски, от посл. четв. на XIV в.). За третия тип, представен в немалко източници, е отличително вметването на Марковите глави между месецословната и триодната част на Йерусалимския устав. Илюстративен тук е ръкопис НБКМ 997 от XVII в., който произхожда от Етрополския манастир. Между месецословната и триодната част са включени Маркови глави за Сретение, Благовещение, св. Георги, св. Йоан Богослов, както и една глава с указания за делничното богослужение. Подобна структура характеризира и редица руски преписи. Четвъртият тип разположение на Марковите глави е отразен в ЧТ, където те са поместени в общата и месецословната част на Устава. Обособени са от останалия текст чрез специални обозначения и номерация. Тази позиция на Марковите глави се затвърждава в по-късните източници от типа на ЧТ, възприема се и се унифицира, като навлиза и в печатната версия на славянския Йерусалимски устав.

От изнесените данни и направените сравнения на различните редакции на Марковите глави за Благовещение може да се заключи, че търновският превод на Йерусалимския устав, чийто основен представител е ЧТ, засвидетелства една развита пространна редакция на тези глави. Тя не е обособена в специален отдел на Типика, а влиза в състава на месецослова под формата на отделни обозначени богослужебни глави. Тази редакция се отличава с точност и пълнота на литургическите указания. В такъв вид и структура, след незначителни промени Марковите глави навлизат в славянските печатни богослужебни устава от Йерусалимски тип, запазени до днес почти без промени.

В края на главата в **Приложение** са представени заглавия и текст на Маркови глави.

II. ЧИНЪТ ЗА УМИВАНЕ НА НОЗЕТЕ НА ВЕЛИКИ ЧЕТВЪРТЪК СПОРЕД ТЪРНОВСКИЯ ПРЕВОД НА ЙЕРУСАЛИМСКИЯ ТИПИК В СРАВНЕНИЕ С БАЗОВАТА РЕДАКЦИЯ

Чинът за Умиване на нозете на Велики четвъртък е от палестински произход и е свързан с пресъздаването на земния живот на Христос с богослужението на Светата земя. Според Л. Миркович, чинът проповядва величието на Христовото смирение, като пример за християнско смирение (Йоан 13:1-20). Целта на проучването е, на първо място, да представи някои исторически данни за

възникването и развитието на чина за Умиване на нозете. На второ място, да се проследи по-късната традиция (след XIV в.) на това последование на славянска почва, за да се докаже устойчивостта му в различните южнославянски преводи и редакции на Йерусалимския устав. На трето място, да се въведе в науката текстът на чина по средновековната търновска редакция на Йерусалимския типик, от края на XIV в., придружен от разчетения по други южнославянски ръкописни типичи. Изследването на това последование е важно, защото молитвите на Умиването са едни от малкото цялостни текстове в Типика и дават изключително ценна информация за преводите и редакциите на този църковен регулатор.

Може да се заключи, че в южнославянските преписи на Йерусалимския устав чинът за Умиването на нозете показва сравнителна устойчивост по отношение на времето на извършване в богослужението и композицията, докато в текста се наблюдава вариативност. Не се срещат колебания и размествания в последованието. При повечето ръкописи се регистрират значителен брой лексикални различия, обусловени от различните преводи и редакции. Съпоставителният анализ на текстовете показва пълно лексикално и синтактично съответствие на текста от ЧТ с Рил, което може да служи като показател за текстологична характеристика на Рилския типик и свидетелства за това, че става въпрос за един и същи превод.

В **Приложение № 1** е даден текстът на чина за Умиване на нозете по Черепишкия типик.

В **Приложение № 2** е представена таблица на структурата на чина за Умиване на нозете по различните извори.

III. БОГОСЛУЖЕБНИТЕ РУБРИКИ ЗА ПРАЗНУВАНЕТО НА УСПЕНИЕТО НА СВ. ЙОАН ЗЛАТОУСТ СПОРЕД ЮЖНОСЛАВЯНСКИТЕ ПРЕВОДИ НА ЙЕРУСАЛИМСКИЯ УСТАВ

Най-древните месецослови, достигнали до нас, посочват като дата за честване Успението на св. Йоан Златоуст 13 ноември. Тя е устойчива за различните типове богослужебни източници. Проучванията на месецословите към древните типичи също потвърждават тези данни. Древните паметници обаче говорят, че паметта на Успението на св. Йоан Златоуст се пада на 14 септември и по-късно е пренесена на ноемрийската дата.

Проучването на славянските преписи на Йерусалимския устав също дава интересна информация за датите на отбелязването на Успението на св. Йоан Златоуст. За тази памет съществуват две независими една от друга богослужебни рубрики. Едната е поместена под дата 14 септември, а другата на е включена на 13 ноември. При настоящото изследване са привлечени три различни южнославянски преводи на Йерусалимския устав, извършени през XIV в. в различни книжовни средища и по различно време: Рил, ЧТ, ЦИАИ 201, БАН 67, Ник.

Три от източниците за изследването – Ник, ЦИАИ 201, Sin 30 и БАН 67, възхождат към т.нар. базова редакция на Йерусалимския устав, формирана във Византия в края на XIII – началото на XIV век. Останалите – ЧТ, Рил, отразяват пространната редакция. Особеност на тази група типци е, че пояснението за преместването на паметта на Св. Йоан Златоуст на 13 ноември следва веднага след като се посочва датата 14 септември като ден за празнуване на Въздвижение.

Особеност на тази група типци е, че пояснението за преместването на паметта на Св. Йоан Златоуст на 13 ноември следва веднага след като се посочва датата 14 септември като ден за празнуване на Въздвижение. Въведено е обаче уточнението, че тъй като “йерусалимците” празнуват паметта му на 14 септември (!) и в техните типци има указания по този въпрос, затова и тук се дава възможност, ако благослови игуменът (предстоятелят, настоятелят), паметта на св. Йоан Златоуст да се празнува заедно със службата за Въздвижение. Подчертава се обаче, че Константинополската църква не празнува по този начин. Следва подробен разпис на реда на вечернята и на утренята, като първенство заемат песнопенията и останалите текстове за Въздвижение. След това, в друга, обособена глава, се привеждат указанията за богослужението на Въздвижение, самостоятелно, без службата на св. Йоан Златоуст.

Този въпрос стои по-малко по-различен начин в пространната редакция на устава. Явно все пак съчетаването на службата на св. Йоан Златоуст с тази на Въздвижение е преосмислено, и поради ограничената употреба на това последование, местата на рубриците са сменени. На първо място е изложен целият ред за службата на Въздвижение (в чист вид, без тази на св. Йоан Златоуст), на второ място е обяснителната бележка защо паметта на Златоуст се премества на 13 ноември, с уточнението, че има места, където двата празника – Въздвижение и Успение на св. Йоан Златоуст, се празнуват заедно. Въпреки това уставът пази традицията, залегнала в базовата редакция, и на трето място представя диаграмата за съчетаване на службите на двата празника. За сравнение се привежда и текстът на указанието за паметта на св. Йоан Златоуст по ЧТ (с. 135-136), който показва известни разлики спрямо превода в базовата редакция.

За локализиране на богослужебната традиция, която съхранява векове изконната дата на кончината на великия светител и богослов, говорят няколко факта. На първо място, в един от най-старите преписи на саваитския типик Sinait. gr. 1096 от XII в. успението се споменава на 14 септември кратко, без подробни указания, при това добавено встрани в полето, а не в основната текстова колона: □Ϛ κοβμησις τοϚ Τν Κυβοις δατρ{ς ^μTMν ζωÜννου τοϚ Χρυσοστύμου καρ äïñæïμεέá. Поодбно глосиране подсказва, че датата не е била популярна в ранната палестинска традиция. На второ място, основните носители на тази памет през вековете са константинополските синаксари от различен тип. Така че, остава неясно дали споменаването в йерусалимските типци, че йерусалимци са славели светеца на тази дата все пак не се отнася за по-късна практика, повлияна от константинополския календар, или просто е добавено за да бъде придаден авторитет и да се подчертае старинността на празнуването.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

1. Относно **произхода и съдбата на ръкописа** могат да се приведат няколко групи изводи.

Направеният преглед на изворите за историята на Черепишкия манастир показва, че ЧТ не може да се свърже изначално с манастира, тъй като най-ранните писмени сведения за обителта са от началото на XVII в., а кодексът се датира с около два века по-рано. Типикът е бил пренесен от друго манастирско или книжовно средище, вероятно след замирането му.

Архитектурните особености на манастирската църква, и по-специално добре оформеният и неколккратно реконструиран притвор, говорят в полза на продължителната употреба на Йерусалимския типик в обителта, тъй като според този устав много от последованията от денонощния цикъл (повечерие, полунощница, първи час, лития, девети час) се изпълняват именно в притвора. Размерите на манастирския храм по-скоро свидетелстват за сравнително малко манастирско братство, което от своя страна повдига въпроса дали е било възможно прилагането на Черепишкия типик в пълнота, тъй като изискванията на Йерусалимския устав налагат много манастирски длъжности, свързани с богослужението. В тази насока не могат да се използват и другите факти около историята на манастира. Иконостасът, иконите, стенописните композиции, утварта в храма на манастира са късни и по никакъв начин не биха могли да се свържат нито с Черепишкия препис, нито с употребата на Йерусалимския типик въобще.

Направеният опит да бъде реконструирано запазеното ръкописно наследство на манастира, днес разпръснато в различни книгохранилища, показва, че повечето от ръкописите са сравнително късни и небогослужебни. В контекста на оцелялото от манастирската сбирка Черепишкия типик стои изолирано и не може да се обвърже с определен корпус от богослужебни книги, които да са били пренесени заедно с него и са използвани в богослужението на обителта. Запазеният старопечатен църковнославянски Типик и Октоих са свидетелство, че към началото на XIX в. Черепишкият типик и останалите литургични ръкописи са излезли от употреба и заменени с източнославянски издания.

Историческите данни за манастира от края на XVIII и началото на XIX в. говорят за драстично намаляване на броя на монасите, занемаряване на литургичния живот, което води до извода, че едва ли е било възможно прилагането на Йерусалимския типик в пълнота.

Външното оформление, кодикологическите особености, липсата на украса и небрежният почерк на Черепишкия препис свидетелстват за непретенциозност и функционалност. Тези факти навеждат на мисълта, че паметникът може да е възникнал в провинциално книжовно средище.

По правописни особености Черепишкия принадлежи към двуеровите и двуюсовите (- и ©) ръкописи. Употребата на носовките след гласни, в начало на дума и след палатални съгласни се отличава с колебание и силна вариативност по отношение на позициите, които са показателни за правописната характеристика на среднобългарските кодекси. Според най-важните си особености (богата графика с две букви за О, У, И, използване на гръцки букви и S, разнообразие от надредни знакове за ударения и двата спиритуса, различни редни знакове и др.) Черепишкия типик носи най-общо белезите на търновския правопис. В полза на този извод говорят и тенденциите при употребата на еровете, изоставянето на буквите за йотувано Я, « и ^a, а също и предаването на две последователни носови гласни с групата -©-. Едновременно с това в дистрибуцията на знаковете за носовките в определени позиции (след гласна и в началото на думата), кодексът показва несистемност и наличие на пластове с различна графика. В триодната и общата част и в някои дялове от месецослова надделява правописът с предпочитание към малка носовка след гласна и в началото на дума, който е продължение на утвърдена източнобългарска писмена практика. Особено последователно това правило е прокарано в триодната част. В указанията за септември – януари, май – юни и рубриците за Благовещение предпочитанията клонят към голямата носовка. Подобен разнотой може се обясни с различни причини, които са свързани с влиянието на предходна традиция на текста или усвоени преписвачески навици. На първо място, допустимо е да се търси отражение на базовата (атонската) редакция на Йерусалимския типик, която най-вероятно е била използвана при създаването на пространната редакция, отразена в Черепишкия препис. На второ място, правописните колебания в кодекса се обясняват с характера на неговия текст. Голяма част от Типика заемат силно разпространени и повтарящи се библейски и богослужбни текстове (песнопения, цитатите от псалми и от библейските книги), литургически термини с висока честота, силно разпространени и наложени в практиката. Погледнати от такъв аспект, редица случаи в Черепишкия се обясняват с трайно, усвоено изписване (или изговор?) на определени много популярни текстове.

Като цяло кодикологичните и правописните черти не позволяват създаването на Черепишкия типик да се свърже с манастирите около Търново, чиято ръкописна продукция от края на 14-о столетие показва издържаност в тази насока.

Проучването на приписките в кодекса не довежда до изводи, свързани с произхода, първоначалното местонахождение и движението на Черепишкия типик, тъй като повечето от тях са късни и без особено значение. Описанието на състава на ръкописа доказва, че принадлежи към пространната редакция на Йерусалимския устав, поради наличието на Маркови глави и главите на Никифор в общата и синаксарната му част.

2. Изведени особености на **текста и състава на Черепишкия типик** в съпоставка с други богослужбни ръкописи позволяват да се направят и по-обща **изводи за механизма на редактиране на богослужбния корпус през XIV в.**

Съпоставителното изследване на литургическата терминология в кодекса показва относителна приемственост с превода на стареца Йоан, като само някои от гърцизмите системно се заменят със славянски термини, а други се използват като синоними. Като цяло употребата на литургическите термини в Черепишкия типик показва неустойчивост и колебливост. Това е характерно за много други подобни паметници от по-ранно време или синхронни на кодекса.

От съпоставката на текста на кондаците и инципитите в триодния дял на Черепишкия типик може да се допусне, че кондаците в триодната част на разглеждания ръкопис не са били преведени при самия превод на тази богослужевна книга (при съставянето на самия извод), а са били заети от съставителя наготово, най-вероятно от Постен триод от новоизведен тип. Новоизводните богослужевни състави, възникнали през XIV в., не съдържат изцяло наново преведени текстове, а показват някаква степен на приемственост със староизводни източници. Макар и необременен от вековна предходна традиция, Черепишкият типик все пак съдържа редица широко разпространявани компоненти, навлезли в книжнината от най-ранния старобългарски период (като например кондаците, тропарите и стихирите). Именно посоченият тип текстове имат по-консервативен характер, тъй като редица техни особености не благоприятстват навлизането на иновации. Многократното им приложение налага те да бъдат наизустявани и това явно оказва влияние върху тяхната текстова история.

Проучването на Марковите глави в Черепишкия типик, които са един от основните показатели за принадлежността на даден устав към пространната редакция, показва, че те са в пълната си версия, не са обособени в специален отдел, а са инкорпорирани са в месецословната на паметника. Тази особеност се затвърждава в по-късни южнославянски преписи на Йерусалимския типик и изиграва важна роля при формирането на Марковите глави в славянските печатни издания на същия типик.

3. Изследването върху структурата на конкретни чинопоследования в Черепишкия типик доведе до заключения както по отношение на **неговото значение и място като литургически източник**, като извор за богослужението на църквата в България през късното Средновековие, така и за **цялостната традиция на тези служби и развитието на богослужевната практика** в България изобщо.

Сравнителното изследване на чина за Умиване на нозете на Велики четвъртък в Черепишкия типик показва, че редът на чина е постоянен и не се регистрират промени в южнославянски преписи на Йерусалимския устав от началото на XIV до средата на XVI в. При повечето ръкописи се намират значителен брой лексикални различия, обусловени от различните преводи и редакции. Съпоставителният анализ на текстовете показва пълно лексикално и синтактично съответствие на текста от Черепишкия с Рилския типик, което може да служи като показател за текстологична характеристика на Рилския типик и свидетелства за това, че двата кодекса се отнасят към един и същи превод.

Последованието обаче липсва в състава на съвременния славянски печатен типик, който се публикува без промени почти от средата на XVII в. насам.

Проучването на последованието за св. Йоан Златоуст под дата 14 септември показва, че това е редакционен белег, който също определя Черепишкия типик като принадлежащ към пространната редакция. В предходната традиция (превода на стареца Йоан и Никодимовия типик) съвместното представяне на службата за св. Йоан Златоуст, съчетана с тази за Въздвижение на кръста, са поставени на първо място. В Черепишкия типик това е преосмислено, тъй като реално последованието на светеца е неприложимо на 14 септември и вече започва да се помества на второ място. Постепенно в по-късните преписи това придружаващо последование отпада от датата и не влиза в църковнославянските печатни издания на Йерусалимския типик.

ПРИНОСНИ МОМЕНТИ НА ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД

Сред приносите на настоящата работа могат да се отбележат следните моменти.

1. Направено е комплексно проучване на ценен средновековен български източник, като е очертано мястото му в ръкописното и културно наследство на Черепишкия манастир, а също и в ръкописната продукция от XIV век.
2. Черепишкият типик е въведен в научно обращение чрез подробното му кодикологическо, палеографско описание и представяне на съдържанието му според отделните структурни компоненти. Разчетени са и издадени някои непубликувани досега приписки от кодекса.
3. Трудът допринася да се изясни разпространението на новите търновски версии на богослужебните книги. Според изнесените езикови и правописни особености произходът на Черепишкия типик не може да се свърже категорично с продукцията на манастирите около Търново, което показва обхвата на въвеждането на търновската редакция в българските храмове още до края на столетието.
4. Чрез сравнително изследване на широк кръг богослужебни източници е осветлен важен етап от историята на литургическата терминология и е показана неравномерността в стабилизирането на различните семантични групи в нея. Черепишкият типик проявява относителна приемственост спрямо предходните преводи по отношение на понятия, обозначаващи елементите на храма, богослужебни книги, църковни длъжности, химнографски жанрови форми, и заменя някои литургически гърцизми с родна лексика.
5. Трудът спомага да се изясни механизмът на редактиране на богослужебния корпус през XIV в. Установява се, че кондаците в триодната част на търновската версия на Йерусалимския типик не са били превеждани наново, а са заети от по-ранни, староизводни химнографски сборници. За съгласуваността в работата на книжовниците, работили по редактирането на отделните богослужебни книги, говори тясната връзка между текста на кондаците в Черепишкия типик и новоизводните триоди.
6. В процеса на работата са изведени три основни структурни показателя, които са релевантни за класификация на ранните преписи на Йерусалимския устав, независимо от техния произход, и за характеризиране на неговата пространна редакция (Марковите глави, чинът за Умиването на нозете и разположението на литургическите указания за службата на св. Йоан Златоуст на 14 септември). Направените обобщения в тази насока са приносни и за историческата литургика.
7. Проследена е историята на Марковите глави – един от най-важните компоненти в богослужебната част на Типика въз основа на Черепишкия

типик, новоизводните триоди и атонската редакция, отразена в Типика на стареца Йоан.

8. Според група ранни южнославянски преписи на Йерусалимския типик е показана устойчивостта на чина за Умиването на нозете в базовата и пространната редакция.
9. Изследването на указанията за последованието за св. Йоан Златоуст на 14-ти септември добави нови данни за почитането на този виден църковен отец.

НАУЧНИ ПУБЛИКАЦИИ, СВЪРЗАНИ С ТЕМАТА НА ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД

Димитров, Д. Триодните кондаци в средновековната българска ръкописна традиция (по данни от триоди и типизи). – В: Многократните преводи в Южнославянското средновековие. С., 2006, с. 421 – 436.

Димитров, Д. За литургическото понятие „Маркови глави” – възникване и развитие (по данни от славянски ръкописи). – В: Науката в условията на глобализация. Научна конференция с международно участие, Научни трудове т. III, ч. I, Кърджали 2008, с. 33-39.

Димитров, Д. Чинът за Умиване на нозете на Велики четвъртък (по данни от южнославянски преписи на Йерусалимския устав). – В: Развитие на икономиката и обществото на основата на знанието. Сборник доклади от Международната научна конференция. Стара Загора, 2009.